عبدالغفور چانڊيو (مصور حسين)

مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻين جو اڀياس

Study of the stories of Madad Ali Sindhi

Abstract

Madad Ali Sindhi, born on October 12, 1952, in Hyderabad the historic city of Sindh, stands out as one of the most renowned short story writers of Sindhi language and literature. In addition to his involvement in politics and journalism, he is primarily recognized for his contribution to the world of short stories. He has authored two collections of short stories in addition to two volumes of poetry and essays. His travelogues have also drawn the attention of readers. This paper introduces Madad Ali Sindhi as a prominent and pioneering figure in the realm of Sindhi short story writing. This paper highlights that by employing the styles of modernism and existentialism his narratives often incorporate the modern technique of stream of consciousness. His stories feature characters deeply connected to the past and reflect his profound awareness of the historical richness within his soul. Notably, in his short stories, he opts for the techniques and formats of modernism and comes out of conventional short story traditions. In this paper, I demonstrate that the central theme in Madad Ali`s short story writing is existentialism. His characters grapple with the pursuit of a meaningful life and navigate existence under the shadow of impending death. Ensnared in customs that lead to illusion, the characters of his stories yearn for liberation, finding suicide as the inevitable path. Overall, this paper focuses on technique, themes and characters and literary contributions of Madad Ali Sindhi in the literary genre of short stories.

Keywords: Sindhi Short stories, Existentialism, Madad Ali Sindhi, Sindhi Prose, Modernism

سنڌي ڪهاڻيءَ جي مختصر تاريخ:

سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعات بابت ادبي تاريخدانن ۽ محققن جا ٻه رايا آهن. هڪڙا ان خيال جا آهن ته سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعات 1853ع ۾ انگريز حڪومت طرفان

سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان جو درجو ملڻ ڪان پوءِ ٿي، تہ ٻيا وري ان خيال جا آهن تہ سنڌي ڪهاڻي جي لکڻ جو سلسلو ويهين صديءَ جي پهرئين ۽ ٻئي ڏهاڪي جي وچ ۾ ٿيو.

پهرين راءِ موجب 1854ع ۾ غلام حسين قريشيءَ جي لکيل ”يتيمي زميندار جي ڳالهہ “ سنڌي زبان جي موجوده لپيءَ ۾ لکيل پهرين ڪهاڻي آهي. ساڳئي ئي سال ميران محمد شاهہ اول جي ڪهاڻي ”سڏاتوري ۽ ڪٽاتوريءَ جي ڳالهہ “ بہ پڌري ٿي. مختلف محقق محمد اسماعيل عرساڻي، جگديش لڇاڻي، اڪبر لغاري، هيرو شيوڪاڻي ۽ ڪجهہ ٻيا ان راءِ جا آهن تہ سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعات ويهين صديءَ جي پهرين ۽ ٻئي ڏهاڪي وچ ۾ ٿي.سندن راءِ مطابق انگريزن جي شروعاتي دور ۾ لکيل ڪهاڻيون نہ پر آکاڻيون هيون ۽ انهن ۾ جديد ڪهاڻيءَ واريون خوبيون موجود نہ هيون. مختيار احمد ملاح ۽ ٻين جي راءِ مطابق 1854ع ۾ غلام حسين قريشيءَ ۽ ميران محمد شاهہ جون لکيل ڪهاڻيون اصلي نہ پر پنڊت بنسي ڌر جي هندي ڪهاڻين تان ترجمو ڪيو ويون. ان ڪري اهو چوڻ درست ٿيندو تہ سنڌي ڪهاڻيءَ جي تاريخ جي شروعات لعلچند امر ڏني مل جي 1914ع ۾ لکيل ڪهاڻي ”حُر مکيءَ جا “ ڪان ٿئي ٿي. سنڌي افساني جي دنيا ۾ هيءَ ڪهاڻي پيڙهہ جي پٿر واري حيثيت رکي ٿي. هيءَ سرزمين سنڌ تي انگريزن خلاف پيدا ٿيل حُرن جي بغاوت جي پسمنظر ۾ لکيل شاهڪار ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ انگريزن جي ظلمن ۽ حُرن جي جرئتمنداڻي ڪاروائين جا عڪس ڏيکاريا ويا آهن.

> .The hurs of mukhi, the sindhi story was written in the background of the hur movement that started in 1898 against the British imperialism. This story may also be called as first sindhi story of the resistance.”(1)

لعلچند امر ڏني مل جي ڪهاڻي” ڪشنيءَ جو ڪشٽ“ ۽ ” ڏکن ڏڌي زندگي“ بہ پڙهندڙن ۾ چڱي مقبوليت حاصل ڪئي. ٻنهي ڪهاڻين ۾سنڌي سماج جي گهريلو زندگي ۽ ان جي معاملن، مسئلن جي حقيقي تصوير پيش ڪئي وئي آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪهاڻين جو پهريون مجموعو ”چمڙا پوش جون ڪهاڻيون“ جي نالي سان 1923ع ۾ شايع ٿيو جنهن جو ليکڪ چيتمل پرسرام هو. سندس ڪهاڻين جا اهم موضوع سماج جون مدي خارج ريتون رسمون، سرمائيدارن جو

غريبن ۽ پورهيتن سان ظلم ۽ نيڌپڻ جون شاديون وغيره آهن. هن دور ۾ سنڌي ڪهاڻيڪارن نہ صرف روسي، هندوستاني، يورپي، بنگالي ۽ ٻين ٻولين ۾ سرجندڙ ادب جو مطالعو ڪري پنهنجي مطالعي ۾ واڌارو ڪيو پر انهن ٻولين مان ڪيترين ئي ڪهاڻيون سنڌيءَ ۾ پڻ ترجمو ڪيون ويون. جيڪي مختلف رسالن ۾ شايع ٿيون. ۽ ائين اهو سلسلو 1947ع تائين هلندو رهيو. جنهن دوران پرڏيهي ادب جي ڪهاڻين کي ترجمي ڪرڻ سان گڏ ڪيترين ئي اصلوڪيون ڪهاڻيون پڻ لکيون ويون. ان دوران ڪهاڻين جا ڪيترائي مجموعا پڻ پڌرا ٿيا، جن مان امر لعل هنڱوراڻي جي ڪتاب ”ادو عبدالرحمان“ ۽ آسانند ماموتراءِ جي ڪهاڻي ڪتاب ”پاپ ۽ پريم جون ڪهاڻيون“ کي گهڻي اهميت حاصل آهي. آسانند ماموتراءِ جي ڪهاڻين جي اها خوبي آهي تہ ”هو پنهنجي ڪردارن جو نفسياتي تجزيو ڪندي، جنسي مونجهارن جي چنڊڇاڻ ڪري ٿو.“ (2)

1947ع ۾ هندوستان ۽ پاڪستان جي ورهاڱي کان پوءِ جڏهن سنڌ مان هندو آباديءَ جي لڏپلاڻ ٿي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ افساوي ادب حوالي سان هڪ خال پيدا ٿيو. جنهن کانپوءِ جمال ابڙي ڪهاڻيءَ جي ڪيتر ۾ پاڻ مڃايو. جنهن پيراڻي، پشو پاشا ۽ ان جهڙيون ٻيون ڪيترين ئي لازوال ڪهاڻيون لکي سنڌي ڪهاڻي کي نہ صرف حقيقت نگاريءَ جي قالب ۾ آندو. بلڪ هن پنهنجي ڪهاڻين وسيلي ترقي پسند لاڙن کي پڻ متعارف ڪرايو. فني توڙي فڪري حوالي سان بہ جمال ابڙي سنڌي ڪهاڻيءَ کي هڪ نئون ڪينواس مُيَّسر ڪيو. ان حوالي سان هند جي مشهور نقاد هيري شيوڪاڻي جي راءِ پڻ اهميت رکي ٿي تہ ”ورهاڱي بعد سنڌ جي ڪهاڻيءَ ۾ نشونما جو مختصر عڪس چنجي تہ انهيءَ پرفيڪٽ ماڊل جي ڪڙيءَ تي پهتل فنامنا لاءِ جمال ابڙي پيش قيمتي مرمري پٿر جو مجسمو (بسٽ) ڪوري تيار ڪيو هو. “ (3)

جديد سنڌي ڪهاڻيءَ جي حوالي سان جمال ابڙي کان پوءِ جن ڪهاڻيڪارن ان ئي سلسلي کي اڳتي وڌايو ۽ پنهنجي ڪهاڻين ذريعي ترقي پسند فڪر ۽ حقيقت نگاريءَ جي اثر هيٺ ڪهاڻيون لکيون تن ۾ اياز قادري، نجم عباسي، آغا سليم، غلام رباني آگرو،حفيظ شيخ،نسيم ڪرل ۽ امر جليل جا نالا سرفهرست آهن. جن جي ڪهاڻين ۾ اسان کي سماجي بُراين، ظلم ۽ ڏاڍ واري راڄ، غربت، محرومين، مدي خارج روايتن ۽ عام ماڻهن جي مسئلن جي عڪاسي

ملي ٿي. لڳ ڀڳ ساڳئي ئي دور ۾ جن ليکڪن عالمي ادب جي تحريڪن ۽ لاڙن کي سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ آندو، تن ڪهاڻيڪارن ۾ مشتاق شورو، منير عرف ماڻڪ ۽ شوڪت حسين شورو اڳي وڃن ٿا، جن سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ يورپ کان شروع ٿيل جديديت واري تحريڪ جي اثر هيٺ ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيون. مدد علي سنڌي به ان ئي ساڳي ئي صف ۾ بيٺل ڪهاڻيڪار آهي، جنهن پنهنجي ذات ۽ ڏانءَ سان سنڌي ڪهاڻيءَ جي باغيچي ۾ ڪيترين ئي خوبصورت ڪهاڻين جا گُل پوکيا آهن.

مدد علي سنڌيءَ جي ادبي سفر تي مختصر نظر:

مدد علي سنڌيءَ جو جنم 12 آڪٽوبر 1952ع تي حيدرآباد ۾ ٿيو. هونئن ته مدد علي سنڌي جي شخصيت جا ڪيترائي پاسا آهن، جو هُن پنهنجي عمر جا ڪيترائي سال نظرياتي سياست ۽ صحافت کي ارپي، هڪ قومي ڪارڪن ۽ صحافيءَ طور پڻ مڃتا ماڻي آهي، پر هڪ اديب جي حيثيت ۾ به هُن تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جو عام ماڻهو اڄ ڪيس هڪ اديب جي حيثيت سان ڄاڻي سڃاڻي ٿو. مدد علي سنڌيءَ جي شخصيت ادبي دنيا ۾ به ورهايل آهي يعني هُو ادب جي شعبي ۾ به ڪنهن هڪ صنف تائين محدود ناهي، بلڪ هُو ادبي دنيا ۾ "آل رائونڊر" آهي، هُن ڪهاڻيون به لکيون آهن، ته شاعري به ڪئي اٿائين. ناوليٽ ۽ سفرناما به لکيا اٿائين ته وري هڪ ترجمي نگار يا مترجم طور به پنهنجو پاڻ ملهايو اٿائين ۽ وڏي ڳالهه ته انهن سڀني صنفن ۾ هُن پنهنجو پاڻ موکيو آهي ۽ عام توڙي خاص سندس ڪهاڻين، شاعري، سفرنامي، ناوليٽ ۽ ترجمن کي ساراهيو آهي. سنڌي ادب ۾ منفرد سڃاڻپ رکندڙ مدد علي سنڌي جي ڪهاڻين جا ٻه مجموعا "دل اندر درياءَ" ۽ "هستي جي اجاڙ ايوان ۾" ڇپجي چڪا آهن، ان کان علاوه هن جي شاعري جو ڪتاب "پُنر ملن" جي نالي سان ۽ سفرنامو "شهر صحرا ۽ ائنيا" پڻ ڇپجي چڪو آهي. جڏهن ته هن ناليواري ليکڪ قره العين حيدر جي ناول "قلندر" جو پڻ ترجمو ڪيو آهي. سندس سڀني ڪتابن تي مشتمل ڪتاب "دل اندر درياو" 2008ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيو ويو آهي.

ادبي دنيا ۾ مدد علي سنڌي، سنڌ ۾ جديديت واري تحريڪ ۽ وجوديت واري فڪر جو مهندار ڪهاڻيڪار آهي، سندس ڪجهه ڪهاڻين ۾ ماورايت جا اُهڃاڻ به ملن ٿا.ان کان سواءِ سندس ڪهاڻين ۾ شعوري وهڪري ۽ شاعراڻو نثر واري

ٽيڪنيڪ پڻ ڪم آندي وئي آهي. مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻين جي اڀياس ڪان اڳ ۾ ضروري آهي تہ جديديت واري تحريڪ ۽ وجوديت واري لاڙي جو مختصر جائزو پيش ڪجي.

جديديت واري تحريڪ جو مختصر جائزو:

جديديت واري تحريڪ جي شروعات 19هين صدي جي آخر ۽ 20هين صديءَ جي منڍ ۾ يورپ کان شروع ٿي. جنهن اتي سرجندڙ ادب،موسيقي ۽ مصوريءَ تي گهرو اثر ڇڏيو. يورپ ۾ ٽي ايس ايليٽ، ايزرا پائونڊ، ورجينا وولف ۽ جيمس جوائس هن تحريڪ کي ادبي عروج تي پهچايو. هن تحريڪ تحت ادب توڙي آرٽ جي ٻين شعبن ۾ اظهار جا پراڻا طريقا رد ڪيا ويا ۽ نيون روايتون ۽ پيچرا ڳولهي لڌا ويا. هن تحريڪ کان پوءِ ادب ۾ داخليت پسندي،خودڪلامي، شعوري وهڪرو، علامت نگاري، آزاد شاعري ۽ وجوديت جهڙا لاڙا متعارف ٿيا.

> “modernism reveals a breaking awat from established rules, traditions and conversation. Fresh ways of looking at man`s position and functions in the universe and many experiment in form and style.” 4

مطلب تہ جديديت واري تحريڪ ادب ۾ اڳ رائج طور طريقن ۽ اظهار جي رائج لاڙن کي ٽُڏڻ جو ٻيو نالو هيو. هن تحريڪ ذريعي ادب ۾ موضوع ۽ ٽيڪنيڪ جي حوالي سان نيون تبديليون آنديون ويون.

وجوديت واري لاڙي جو مختصر جائزو:

وجوديت وارو لاڙو اصل ۾ زندگيءَ سان تعلق رکي ٿو ، جنهن جو پوءِ ادب ۾ استعمال ڪيو ويو. هن جو باني ڊينمارڪ جو رهواسي سورين ڪيرڪيگارڊ هيو. هن لاڙي جو محور انسان جو وجود آهي. هن نڪتہ نظر تحت فرد جي آزادي ۽ چونڊ، سندس سوچن ۽ خيالن تي زور ڏنو ويو آهي ۽ اڳ ٻڌايل سمورن مذهبي ۽ فلسفياڻي خيالن کي رد ڪيو ويو آهي. ادب ۾ هن لاڙي کي البرٽ ڪاميو ۽ سارتر اوج تي پهچايو. وجوديت جي لاڙي مطابق زندگي متحرڪ آهي، جيڪا وهندڙ پاڻي وانگر روان دوان آهي. اها جڏهن يڪسانيت جو شڪار ٿي هڪ هنڌ بيهي وڃي ٿي تہ ان ۾ بوريت، ڪراهت، زندگيءَ جي بي معنويت ۽ ويڳاڻپ جهڙا ٻيا احساس پيدا ٿي پون ٿا. هي لاڙو سنڌي ادب ۾ 60 واري ڏهاڪي دوران متعارف ڪرايو ويو. مشتاق شوري، شوڪت شوري، منير احمد ماڻڪ ۽ مدد علي سنڌي هن لاڙي کي سنڌي ادب ۾ هٿي وٺرائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

ڪهاڻين جو اڀياس :

مدد علي سنڌيءَ متي ذڪر ڪيل تنهي ليکڪن جي ڀيٽ ۾ جيتوڻيڪ گهٽ ڪهاڻيون لکيون آهن، پر ان هوندي به سنڌ اندر وجودي ڪهاڻيڪارن جي قطار ۾ هو ايتري ئي اهميت رکي ٿو. سندس گهڻيون ڪهاڻيون وجودي فڪر جي دائري هيٺ اچن ٿيون. خاص طور تي سندس ڪهاڻين جو ڪتاب ”دل اندر درياو“ جي ڪيترين ئي ڪهاڻين ۾ وجوديت جا عڪس ۽ اُهڃاڻ ملن ٿا. سندس ذڪر ڪندي عبدالوحيد جتوئي لکي ٿو ته، ”مدد علي سنڌي، سنڌ جي وجودي ڪهاڻيڪارن مان هڪ آهي. هن جا وجودي ڪتاب ”دل اندر درياو“ ۽ نثري نظمن جو مجموعو ”پنر ملن“ سنڌ جي وجودي ادب تي گهڻي وقت تائين ڇانيل رهندا.“ (5)

مدد علي سنڌي شعوري وهڪري واري ٽيڪنيڪ تحت پڻ ڪيتريون ڪهاڻيون لکيون آهن. سندس ڪهاڻين جا گهڻا ڪردار داخلي درد ۽ ڪيفيت ۾ مضطرب نظر اچن ٿا، جيڪي زندگي جي پُر اسرار رستن تي ڀٽڪندي ۽ ڪونئون گس ڳوليندي ڳوليندي اُتي ئي دم ڏين ٿا. هُن جي ڪهاڻين جو وڏو الميو اهو ئي آهي ته انسان ماڻهن جي هجوم ۾ به اڪيلو آهي ۽ ڪيترائي دوست ۽ همدرد هجڻ باوجود به هُن جي اندر جو ڏُک گهٽجڻ جو نالو نه ٿو وٺي.

وجودي فلسفي جي اثر هيٺ لکيل ڪهاڻيون:

مدد علي سنڌي پنهنجي ڪهاڻين ۾ خارجي مسئلن ۽ معاملن جي ڀيٽ ۾ داخلي احساسن کي وڏيڪ اهميت ڏئي ٿو. هُن جي نظر ۾ هڪ اڪيلي ۽ اداس ماڻهوءَ جي من ۾ ٿيندڙ ڀيچ ڀاهه ئي ڪائنات جو وڏو حادثو آهي. سندس ڪهاڻين جو مرڪز ماڻهوءَ جو وجود آهي. جتي اندر ئي اندر ڪيترائي طوفان اُٿندا ٿا رهن ۽ وڏي ڀيچ ڀاهه ٿيندي ٿي رهي. تنهن ڪري سندس ڪهاڻين جو اصل جوهر وجوديت آهي. وجودي فلسفي ۾ ڪيتريون ئي ڪيفيتون يا وارداتون اچي وڃن ٿيون. موت، مايوسي، ويڳاڻپ، بوريت ۽ خودفريبيءَ واريون ڪيفيتون سندس گهڻين ڪهاڻين ۾ نظر اچن ٿيون. سندس ڪهاڻي ”اجنبي بنجي جيئڻ ڪان پوءِ“ خودڪلاميءَ واري انداز ۾ لکيل ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ وجودي وارداتن جي ڀرپور عڪاسي ملي ٿي ۽ ڪهاڻيءَ جو ڪردار متي بيان ڪيل تقريبن سڀني ڪيفيتن مان گذرندي ڏيکاريو ويو آهي. هو ويڳاڻپ ۽ بوريت جو ايترو ته شڪار ٿي ويو آهي، جو ٻين کي ته اجنبي لڳي ئي ٿو پر پنهنجو پاڻ کي به هو ڌاريو لڳڻ لڳي ٿيو. سندس من اندر بوريت ۽ بيزاريءَ سان ڀرجي ويو آهي ۽ هو زندگيءَ

مان ڪڪ ۾ بيزار ٿي پيو آهي، تنهن ڪري هو زندگيءَ کان ڪراهت محسوس ڪندي سوچڻ لڳي ٿو. ”محسوس ڪريان پيو ته منهنجي زندگيءَ ۾ مونجهارا وڌندا وڃن. ڏينهون ڏينهن آهستي آهستي مايوسي ۽ نراسائي وڏيڪ گهري ٿيندي وڃي ۽ هي ڏينهن، جي مان پنهنجي پاڻ کان اجنبي بنجي گذاريان پيو. ڪيڏا نه عجيب آهن! سڄو ڏينهن بيزاريءَ ۾ گذري ۽ رات سوچيندي ۽ پاسا ورائيندي.“ (6)

مدد علي سنڌي جون ڪهاڻي ”احساسن ۽ جذبن جو موت“ به وجودي فڪر جي پس منظر ۾ لکيل آهي. جنهن ۾ ويڳاڻپ ۽ موت جي تصور جا ڪيترائي اولڙا ڏسي ۽ محسوس ڪري سگهجن ٿا.سندس هن ڪهاڻيءَ ۾ مک ڪردار کي مونجهاري ۾ ايترو ته گهيريل ڏيکاريو ويو آهي جو سندس اندر ۾ رشتن کان اوپرائپ وارو احساس پيدا ٿي پوي ٿو. ايتري قدر جو البرٽ ڪاميو جي ناول outsider جي سورمي وانگر ڪيس پيءُ جي نالي کان نفرت ٿي وڃي ٿي ۽ هو پنهنجي پيءُ لاءِ سوچي ٿو ته ان شخص جي سڄي زندگي اجائي وئي. پيءُ جي موت کان پوءِ ڪيس گهر ۾ سُڪون ۽ شانتي محسوس ٿئي ٿي. ماءُ جي موت تي به سندس اندر مان ڪو اُڌمو پيدا نه ٿو ٿئي بلڪ مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ ماءُ کي اهو چوي ٿو ته امان توکي ته هاڻي مرڻ کپي. رشتن کان اوپرائپ پڻ وجوديت واري فڪر جي هڪ ڪڙي آهي. انسان جڏهن ويڳاڻپ ۽ بوريت جو شڪار ٿي ويندو آهي ته ڪيس رشتن کان به نفرت ٿي ويندي آهي، جو ته ڪيس لڳندو آهي ته پيءُ هجي يا پاءُ، ڪو به سندس درد جو ڀائيوار نه ٿو ٿي سگهي. ان ڪري هن ڪهاڻيءَ جي ڪردار جي اندر ۾ رت جي رشتن لاءِ نفرت پيدا ٿي پوي ٿي.

ڪجهه وجودي فلسفين هن فلسفي ۾ خدا جي وجود بابت پڻ بحث ڪيو آهي. جيئن سورين ڪيئرڪيگارڊ ،نتشي ۽ سارتر، جن کي لاديني وجودي مفڪرن ۾ خاص اهميت حاصل آهي، جن پنهنجي لکٽين ۾ خدا جي وجود کان انڪار جو اعلان ڪيو آهي. تيئن، مدد علي سنڌي جي ڪهاڻين جا ڪردار پڻ ايئن سوچيندي نظر اچن ٿا. جيئن؛ ”هن سوچيو، خدا به ڪيترو نه عجيب آهي. چون ٿا انسان جي هر خواهش پوري ڪري ٿو ته پوءِ مون کهڙو ڏوهه ڪيو آهي جو دل ته ناهي اٿس، پر ان دل جون خواهشون پوريون نه ٿو ڪري.“ (7)

مدد علي سنڌيءَ جا ڪردار هن سرشتي جا سڀ کان وڏيڪ ڏک ڏسندڙ ڪردار آهن. سندس ڪهاڻين جا ڪردار ويڳاڻپ، موت جي تصور، مايوسي، بوريت،

خودفريبي ۽ ٻين اهڙين ڪيفيتن جي جار ۾ وڪوڙيل آهن. اهي زندگيءَ جي بي معنويت تي سوچيندي ۽ زندگيءَ کي معنيٰ ڏيڻ جي ڪوشش ۾ سرگردان نظر اچن ٿا. سندس ڪهاڻيون اهڙن ڪردارن سان ڀريل آهن، جن جي اندر ۾ اٿاهه درد آهي، جن جي هينئين ۾ روز حادثا ٿين ٿا. اهڙائي ڪردار مدد علي جي ڪهاڻين ۾ عام جام ملن ٿا. مدد علي سنڌي جي ڪهاڻي "هستيءَ جي اجاڙ ايوان ۾" سنڌي ادب جي هڪ تمام بهترين ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ليکڪ هڪ يونيورسٽيءَ جي نوجوان جي اندر ۾ ٿيندڙ ڀڃ ڊاهه کي بيان ڪيو آهي. ان نوجوان جي داخلي احساسن کي ليکڪ جهڙي نموني سان پيش ڪيو آهي، سا وجودي ڪيفيتن جي سنئين سڌي عڪاسي آهي.

> "بس آهستي پئي هلي. ۽ سدائين ڪيس مونجهه ۽ بيزاري ٿيندي ۽ اڄ بہ ٿئي پئي. نہ صرف بس ۾، پر گهر ۾ هوٽلن ۾،رستن تي هلندي هلندي ڪيس ٿيندي آهي مونجهہ، بيزاري ۽ اجنبيت. اڄ بہ ڪيس هي اڌ ڪلاڪ جو سفر اڳي وانگر صدين جو سفر پيو لڳي." (8)

نوجوان يونيورسٽي ويندڙ بس ۾ ويٺل آهي ۽ سندس ذهن ۾ طرح طرح جا خيال اچن پيا. ڪڏهن سندس ذهن ۾ زندگيءَ جي بي مقصديت بابت سوچون اچن ٿيون تہ ڪڏهن سندس دماغ ۾ موت جي حقيقت بابت سوال اٿن ٿا. هو زندگيءَ کان نفرت جو اظهار ڪري ٿو. رشتن ناتن، ماحول ۽ دوستن کان بہ نفرت ٿيڻ لڳيس ٿي. ايتريقدر جو ڪيس پنهنجو پاڻ کان نفرت ٿيڻ لڳي ٿي. انهي سيني خيالن ۽ سوچن جو تت هو مختصر لفظن ۾ ڪيدي ٿو تہ سڀ ڪجهہ بڪواس آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ ليکڪ نوجوان جي ڪردار ذريعي قومپرستي ۽ سنڌيت جي جذبي هيٺ سنڌو درياهہ جي سوڪهڙي ۽ ان مان واري اُڏامڻ جو ذڪر ڪيو آهي.

مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻي " ائبسٽريڪٽ جيون جا ڪجهہ ائبسٽريڪٽ" ۾ بہ وجوديت جا عڪس ۽ اولڙا ملن ٿا. جنهن ۾ هڪ نوجوان جي ذهني ڪرب ۽ پيڙا کي چِٽيو ويو آهي. هو روزمره جي زندگيءَ مان تنگ ۽ بيزار ٿي پيو آهي. آفيس جي ڪمن ڪارين، باس جي تلخ روين ۽ وقت تي نہ ملندڙ پگهار سندس زندگيءَ ۾ بوريت پيدا ڪري ڇڏي. هو اهي سيئي بار ۽ پريشانيون کڻي گهر اچي ٿو تہ اتي سندس گهرواري، گهر ۾ کاڌي پيتي جي شين جي اڻاٺ جي شڪايت ڪري، سندس پريشانين کي ويتر وڌائي ٿي ڇڏي. اهڙي حالت ۾ جڏهن سندس ننڍڙيءَ کي پيئڻ لاءِ کير بہ ڪونهي

تڏهن سندس ذهن ۾ زندگيءَ جي واهيات پڻي جا خيال اچن ٿا ۽ هو آپگهات ۽ موت بابت سوچڻ لڳي ٿو. سوچيندي سوچيندي هو ان نتيجي تي پهچي ٿو ته "نه زندگيءَ ۾ سک آهي، نه وري مرڻ کان پوءِ." (9)

شعوري وهڪري هيٺ لکيل ڪهاڻيون:

شعوري وهڪرو (stream of consciousness) پڻ جديديت واري تحريڪ جو اهم لاڙو آهي. جنهن تحت ليکڪ ضمير متڪلم واري انداز ۾ چڙوچڙ لکندو ويندو آهي. يعني سندس ذهن ۾ جيڪو ڪجهه ايندو آهي، سو هو لکندو ويندو آهي. هن قسم جي لکڻين ۾ تسلسل جو برقرار رهڻ ضروري نه هوندو آهي ۽ ليکڪ جي ذهن ۾ ايندڙ خيالن ۽ سوالن کي وڏي اهميت حاصل آهي. مدد علي سنڌيءَ جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون هن لاڙي تحت لکيل آهن. جن مان "ٽٽل زندگيءَ جي اڻپوري ڪهاڻي" ۽ "اڌوري پنڌ جا آخري سپنا" خاص اهميت رکن ٿيون. پهرين ڪهاڻيءَ ۾ هڪ اهڙي نوجوان جو ڪردار پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو پنهنجي زندگيءَ ۾ بوريت ۽ فرسٽريشن جو شڪار آهي ۽ هو خود ڪلاميءَ ذريعي پنهنجي انهن ڪيفيتن جو اظهار ڪندي ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ته ٻي ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار جي نفسيات ۽ ائبنارملٽيءَ جا عڪس پيش ڪيا ويا آهن. هو محبت جي حاصلات ۽ لاحاصلات تي سوچيندي ۽ پڇتائيندي ڏيکاريو ويو آهي. رکي رکي کيس پنهنجي محبوبا انيلا سان ڪيل ڳالهيون ياد اچن ٿيون. ٻنهي جي وچ ۾ سماجي حوالي سان ننڍ وڏائيءَ جو فرق آهي. انيلا خانداني ريتن رسمن خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي ٿي، پر هو پاڻ ۾ ايترو ساهس نه ٿو پائي جو سماج جي اڏيل انهن ديوارن کي لتاڙي سگهي. نتيجي طور يادون ۽ اڪيلائي سندس مقدر بڻجي وڃي ٿي. هن ڪهاڻيءَ ۾ نائڪ ۽ نائيڪا جي سوچن ۽ خيالن ذريعي طبقاتي نظام ۽ مدي خارج خانداني رسمن کي پڻ نشانو بڻايو ويو آهي ته ڪيئن اوچ نيچ ۽ امير غريب جي سوچ ٻن پيار ڪندڙ دلين کي هڪٻئي کان ڌار ڪري ٿي ڇڏي ۽ اهي چاهيندي به ان روايت کان بغاوت نه ٿا ڪري سگهن.

ڪهاڻين ۾ اظهار جا نوان طريقا:

مدد علي سنڌيءَ جون ڪهاڻيون جديديت واري تحريڪ جي ڀرپور نمائندگي ڪن ٿيون. اها تحريڪ ادب ۽ آرٽ ۾ ڪتب ايندڙ سڀني پراڻن ۽ روايتي گهاڙيٽن کان بغاوت جو ٻيو نالو آهي، جنهن ۾ ليکڪ لاءِ اهو ضروري قرار ڏنو ويو آهي ته هو

پنهنجي اظهار لاءِ ادب ۾ نوان گھاڙيتا دريافت ڪري. ان ڏس ۾ ڏٺو وڃي ته مدد علي سنڌيءَ جون ڪهاڻيون ان ڪسوٽيءَ تي پوريون لهن ٿيون.هن جي ڪيترين ڪهاڻين ۾ اظهار جا نوان دڳ اختيار ڪيا ويا آهن. جيئن سندس هڪ سچي ڪهاڻي "اُپريو ڏينهن ڏُکن جي" خط واري انداز ۾ لکيل آهي. ائين ئي مدد جي هڪ ٻي ڪهاڻي "دل اندر درياوَ"" به نئين ٽيڪنيڪ ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ زمان ۽ مڪان جو ڪو به سندو ناهي ۽ ائين ٿو لڳي ته ڪنهن ماڻهوءَ پنهنجي ڊائري لکي هجي،تنهن ڪري اها ڪهاڻي گهٽ پر ڊائريءَ جا ورق وڌيڪ ٿي لڳي.هيءَ ڪهاڻي ڪردار جي ماضيءَ جي يادن ۽ حال جي اڪيلائين جو امتزاج آهي. سندس گھڻين ڪهاڻين وچ ۾ شاعريءَ جا ٽُڪرا ڏنل آهن ته ڪن ڪهاڻين ۾ وري ڪافڪا ۽ ٻين عالمي اديبن جي ڪهاڻين جا سچا ٽُڪرا ڏنل آهن، جيڪي ڪهاڻيءَ جي موضوع سان ٺهڪندڙ آهن. ان ڳالهه مان خبر پوي ٿي هُو ڪهاڻين ۾ پنهنجي اندر جي اظهار لاءِ نوان گھاڙيتا گھڙڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. سندس ڪهاڻي "ڪنڌر" هڪ مثالي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هن شعوري وهڪري واري ٽيڪنيڪ کي به ڪم آندو آهي ته ان ڪهاڻيءَ ۾ هن وجودي سوالن کي پڻ اُڀاريو آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار کي خوابن ۽ حقيقتن جي وچ ۾ سفر ڪندي ڏيکاريو ويو آهي، جنهن ۾ سندس شعوري ۽ لاشعوري تجربن جا عڪس ۽ اولڙا پڻ ڏيکاريا ويا آهن. ان ڪري ڊاڪٽر ساجدا پروين سندس ڪهاڻي "ڪنڌر" کي ماورايت جو اوائلي نمونو ڄاڻائيندي لکي ٿي ته "مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻي "ڪنڌر" ان حوالي سان نهايت ئي موثر آهي، جنهن ۾ هڪ ڪردار جيڪو ذهني مريض آهي، خود ڪلاميءَ وسيلي پنهنجي ذهني حالت بيان ڪري ٿو." (10)

مدد علي سنڌي جي ڪهاڻين جو اسلوب:

مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻين جي هڪ خوبي ۽ سڃاڻ سندس خاص ڊڪشن يا اسلوب پڻ آهي. هو ڪهاڻي لکندي اهڙو ته اسلوب ڪم آڻي ٿو جڻ هو ڪهاڻي نه پر ڪا ڪويتا لکندو هجي. سندس ڪهاڻيون "اڌوري پنڌ جا آخري سپنا" ۽ "ائبسٽريڪٽ جيون جا ڪجهه ائبسٽريڪٽ" ان قسم جي شاعراڻي اسلوب کي ظاهر ڪن ٿيون. پر اها خوبي سندس گھڻين ڪهاڻين ۾ نمايان آهي. هو ڪردارن جي درد ڀري ڪيفيتين جي اظهار لاءِ لفظن کي اهڙي ترتيب سان استعمال ڪري ٿو جو هر ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترائي جملا، شاعريءَ جا نمونا لڳن ٿا. ان ڪري مشهور

ڪهاڻيڪاره نورالهديٰ شاهه ڪتاب ”دل اندر درياوَ“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿي تہ ”اهي ڪهاڻيون آهن يا مدد عليءَ جون ڪوتائون آهن. (سندس ڪهاڻيون پڙهڻ سمي اڪثر سوچيو هوندم.)“ (11)

مدد علي سنڌيءَ جون ڪجهہ ڪهاڻيون، روايتي فارميٽ ۾ پڻ لکيل آهن، جن مان ورهاڱي جي پسمنظر ۾ لکيل”ويا گذاري ڏينهڙا“ساراهہ جوڳي ڪهاڻي آهي، جيڪا انتهائي پُر اثر ۽ بهترين آهي، اها ڪهاڻي حادثاتي بدران احساساتي وڌيڪ آهي، جنهن ۾ مذهبي تفرقي ۽ رتوڇاڻ سبب هڪ هندو فقير کي بہ پنهنجو ڳوٺ ڇڏڻو پوي ٿو. ڪهاڻيءَ جو راوي جيڪو پاڻ بہ هڪڙو ڪردار آهي سو ويهہ سالن کان پوءِ ڳوٺ واپس وَري ٿو تہ ڳوٺ جي اجڙيل حالت ڏسي، کيس ڳوٺ جي خوشحالي وارا ڏينهن ياد اچن ٿا، کيس هندو فقير ناورمل بہ ياد اچي ٿو جنهن جي اوتاري تي ويهي ڳوٺ وارا سڄي رات ڪلام ٻڌندا هُئا، پر ورهاڱي سبب ڳوٺ وارن ان فقير کي بہ پنهنجي اوتاري تان تڙي ڪڍي ڇڏيو ۽ پوءِ ڪهاڻي جي راويءَ کي موڪلاڻي واري اها گهڙي ياد اچي ٿي تہ هو روئي ويهي ٿو. جڏهن اُن فقير کان پڇيو ويو تہ هاڻي ڪيڏانهن ويندئو تہ جواب ۾ وراڻيو هُيائين ”ابا! جوڌپور يا ان پاسي جي ڪا اهڙي اسٽيشن جا منهنجي مُلڪ جي ويجهو هجي، مَن مون کي اتي پنهنجي مُلڪ جون موٽيل هوائون لڳن.“(12)

هيءَ ڪهاڻي ان الميي کي ظاهر ڪري ٿي تہ ڪيئن مذهب جي نالي تي اصلوڪي وطن واسين کي پنهنجي وطن مان لڏپلاڻ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو ۽ انهن جي وڃڻ کان پوءِ شهر تہ رهيا پر ڀهراڙين مان بہ ميٺ محبت، ڀائيچارو ۽ سڪون ختم ٿي ويو.هن ڪهاڻيءَ ۾ مذهبي تفرقي جي اثرن، وطن کان ڌار ٿيڻ ۽ سنڌ جي ڳوٺن جي بربادي جا اولڙا ۽ عڪس سامهون آندا ويا آهن. ورهاڱي جو ورجاءُ مدد علي سنڌيءَ جي ڪيترين ئي ڪهاڻين تي ڇانيل آهي. ”ڪرانتيڪار“ ۾ ان جا هلڪا عڪس پڙهڻ لاءِ ملن ٿا، پر ڪهاڻي ”پڪا پکن سامهنان اوري اچي اڏ“ جو موضوع ئي ورهاڱو آهي.هن ڪهاڻيءَ جو مک ڪردار پنهنجي ساٿين موهن، شيام، ڪملا ۽ رام جي ساروڻين ۾ گم ڏيکاريو ويو آهي جن کي فقط هندو هجڻ ڪري پنهنجو اباڻو شهر ۽ سنڌ کي ڇڏڻو پيو هو.هن ڪهاڻيءَ ۾ ڪهاڻيڪار مذهبن جي اصلي تعليم کي پُٺي ڏئي مذهبن جي نالي ۾ رتوڇاڻ ڪرائيندڙ سوچ جي سخت لفظن ۾ ننندا ڪئي آهي. کيس انساني زندگيءَ جي سڄي تاريخ بي گناهہ ماڻهن، عورتن ۽ معصوم ٻارڙن جي رت سان ڀريل لڳي ٿي.

مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻي ”هينئڙو ڪچيءَ تند جيئن“سنڌي وچولي طبقي ۾ ٿيندڙ وارتائن تان پردو کڻندڙ هڪ شاهڪار ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هُن آپا مهناز جي ڀرپور شخصيت کي ظاهر ڪندي ٻئي طرف هُن جي اڪيلائي ۽ اداسي کي بہ بيان ڪيو آهي، ان ڪهاڻي ذريعي ليکڪ ان تلخ حقيقت تان پردو کنيو آهي تہ بي جوڙ شاديون صرف پنهنجي پيل علائقن جي غريب خاندانن ۾ ناهن ٿينديون، بلڪ اهڙيون شاديون وڏن شهرن جي اميرن ڪٽنبن ۾ بہ ٿينديون آهن.هن ڪهاڻيءَ ۾ هن اهو پيغام ڏيڻ چاهيو آهي تہ ڪيئن وڏڙن جا ڪيل غلط فيصلا سندن نياڻين جي لاءِ سڄي عمر جو روڳ بڻجي پوندا آهن. ٻئي طرف مدد علي سنڌي آپا مهناز جي شاندار شخصيت ۽ ان جي شاهي گهر جو نقشو چٽي جيڪا ڪهاڻي بيان ڪئي آهي، ان ۾ آپا مهناز جو ڪردار ڪنهن جادوئي محل ۾ قيد شهزاديءَ جهڙو آهي.

هيءَ طويل ڪهاڻي، آپا مهناز جي اڪيلائي ۽ ان جي احساسن تي مبني آهي، جنهن ۾ هڪ ننڍڙي ٻار جو ڪردار سڄي ڪهاڻيءَ جي جان نظر اچي ٿو ان ڪردار تي آپا جي شخصيت جو ڏاڍو اثر ٿئي ٿو ۽ ڪجھ سالن کان پوءِ هُو جڏهن ٻيهر پنهنجي آپا کي ڏسي ٿو تہ هوءَ بيماري واري حالت ۾ مبتلا نظر اچي ٿي تڏهن ان ننڍڙي ٻار (جيڪو جوان ٿي چڪو هو) جو هينئڙو ڪچي تند جيان ڇڄي جهري پوي ٿو مدد علي سنڌي هن ڪهاڻي ذريعي اها حقيقت بہ بيان ڪئي آهي تہ بظاهر پرڪشش ۽ پروقار نظر ايندڙ ماڻهو بہ غمن جو شڪار ٿي سگهن ٿا ۽ پري کان وڏين ۽ خوبصورت نظر ايندڙ ماڙين ۽ بنگلن ۾ بہ حادثا ٿي سگهن ٿا. مدد علي هن ڪهاڻي ۾ 60 ۽ 70 جي ڏهاڪي جي حيدرآباد شهر جي نقشي، ان جا روڊ، بنگلا، گهر ۽ گهرن آڏو ڪشادن باغيچن جو بہ ذڪر ڪيو آهي، ائين چئجي تہ هُن ان وقت جي حيدرآباد شهر جي هر هڪ شيءِ کي تاريخ واري انداز سان پنهنجي ڪهاڻين ۾ محفوظ ڪيو آهي.ممتاز مهر چواڻي؛”مدد پنهنجي ڪهاڻين ۾ رڳو انساني لاڳاپن کي نہ ٿو ڏيکاري بلڪ انهن جاين ۽ ماڙين طرف بہ ڌيان ڇڪائي ٿو جن ۾ اهي انسان رهن ٿا، نہ صرف ايترو بلڪ انهن کنڊر ٿيل جاين ۽ ماڙين جو بہ ذڪر ڪري ٿو جيڪي ڪنهن زماني ۾ جرڪندڙ ڀڪندڙ هُيون ۽ جن جي رهواسين جو انهن جاين ۽ ماڙين سان گهرو سُبنڌ هوندو هو.“ (13)

ڪهاڻين ۾ منظرنگاري:

مدد علي سنڌيءَ جي ڪجھ ڪهاڻين ۾ ڪمال جي منظر نگاري پيش ڪيل آهي. جنهن مان محسوس ٿئي ٿو هو وڻن ٽڻن، پکين، گلن سوڌو فطرت سان لاڳاپيل هر شيءِ

سان عام ماڻھوءَ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿو. سندس ھڪ ڪھاڻي ”پڪا پکن سامنھان اوري اڇي اڏ“ جي شروعات ڪھڙي نہ حسين منظرن سان ٿيل آھي، ”شام جو وقت آھي، سج سڄي ڏينھن جي مسافري ڪرڻ کان پوءِ ٿَڪجي ھاڻي سُمھڻ لاءِ سامھون جبلن ۾ لڪي رھيو آھي، ھُو پنھنجي ٻَنيءَ ۾ انب جي وڻ کي ٽيڪ ڏيو ويٺو آھي، وڻ تي جھرڪيون چين چين ڪري، ھڪ ٻئي سان وڙھي سمھڻ جي تياري ڪري رھيون آھن، ڳوٺ جا ماڻھو ڍڳن تي درياھہ تان پاڻي ڀري موٽي رھيا آھن.“ (14)

سندس ڪھاڻين ۾ ٻھراڙين جا ڪيترائي خوبصورت منظر سمايل آھن. جھڙوڪ ھارين جو شام ڏاري پنھنجي ڍڳن سوڌو گھر ڏانھن ورڻ، واھن ۾ ڪنول جي گل جو ھوا تي جھولڻ ۽ لُڏڻ، چاندوڪيءَ رات ۾ ڪٽڪ جي سنگن جو چانديءَ جيان چمڪڻ، ساين ولين سان ڀريل باغ ۾ پکين جو مٺيون ٻوليون ٻولڻ، چانڊوڪيءَ رات ۾ چولين سان تار وھندڙ درياھہ وغيره. سندس ڪھاڻي ”ھينئڙو ڪچي تند جيئن“ ۾ حيدرآباد شھر جي ماضيءَ جي ڪيترن ئي خوبصورت منظرن کي چٽيو ويو آھي.

مدد علي سنڌيءَ جي ڪھاڻين ۾ اسان کي نفسيات، جماليات، رومانوي ماحول ۽ ٻيا عنصر پڻ ملن ٿا. پر مجموعي طور تي سندس ڪھاڻيون يورپ کان شروع ٿيل جديديت واري تحريڪ جي رنگ ۾ رنگيل آھن، جنھن جي اثر ھيٺ ھن ڪھاڻيءَ جي روايتي پيچري کي ڇڏي پنھنجي اظھار لاءِ نوان دڳ چونڊيا آھن، جن ۾ وجوديت، شعوري وھڪري، خودڪلامي ۽ ماورايت، نظماڻو نثر ۽ ٻيا لاڙا اڀري وڃن ٿا. سندس ڪھاڻين جو مطالعو ڪرڻ سان پروڙ پوي ٿي تہ ليکڪ جي نظر ۾ ماڻھوءَ جي اندر ۾ ٿيندڙ ڀيچ ڀاھہ ئي ڪائنات جو وڏو حادثو آھي، تنھن ڪري ھُو پنھنجي ڪھاڻين ۾ اھڙا ڪردار وڌيڪ چونڊي کڻي ٿو. ھُن جون ڪھاڻيون وڏن بنگلن، ماڙين ۽ مھانگن جوڙن ۾ ملبوس اھڙن ڪردارن سان ڀريل آھن جن جو اندر اڌواڌ ٿيل آھي، سندس ڪھاڻيون اھڙن نوجوانن جي ڪردارن سان ڀريل آھن جيڪي محبت جي راھہ تي ھلندي ھلندي حاصل ۽ لا حاصل جي سرحدن تي پھچي ڀٽڪي وڃن ٿا، جن جي اندر ۾ ڀيچ ڀاھہ ٿئي ٿي. ھو فرد جي داخلي ڪيفيتين جو ترجمان ليکڪ آھي. ”ھن فرد جي تنھائي جا ڪيترائي پھلو بيان ڪيا آھن.“ (15)

نتيجو:

مدد علي سنڌي جي ڪھاڻين ۾ سماج جا انيڪ پھلو نوان رنگ ۽ ڪيفيتون ملن ٿيون. ماڻھوءَ جي ڀوڳنائون، اڪيلائي، حد درجي جي مايوسي، مونجھارا، زندگيءَ کان

فرار، خودفريبي، زندگيءَ جي بي معنويت جو احساس، موت جو ڊپ، ڪراهت ۽ بيون اهڙيون وجودي ڪيفيتون سندس ڪهاڻين ۾ جابجا تڙيل پکڙيل آهن. تنهن ڪري ڪيس وجوديت واري فلسفي جو نمائندو ۽ وجودي وارداتن جو ڪهاڻيڪار چئجي ته ان ۾ وڌاءُ نه ٿيندو. ان ڪان سواءِ هن پنهنجي ڪردارن جي ڪيفيتن ۽ حالتن کي بيان ڪرڻ لاءِ ڪهاڻيءَ جي روايتي فارميٽ کان هٽي ڪري اظهار جا نوان دڳ ڪم آندا آهن. تنهن ڪري ڪيس سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ جديديت واري تحريڪ جو اهم ڪهاڻيڪار چئي سگهجي ٿو.

حوالا

1. Sindhi, madad ali,(compiler) hundred years of sindhi short stories,Karachi: Muhammad Ibrahim joyo bureau ,culture department,2022. P 7
2. عرساڻي، محمد اسماعيل. "چار مقالا" 2017ع، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 53
3. شيوڪاڻي،هيرو. "ادب جا معيار ۽ سنڌي ادب"2013ع، حيدرآباد: ڪويتا پبليڪيشن، ص 129
4. J.C Cuddon. Dictionary of literary terms and literary theory. The penguin. 2 (3rd edition) 1992 p 551
5. جتوئي، عبدالوحيد. "وجوديت ۽ سنڌي ادب"،2001ع،حيدرآباد: سرڳ پبليڪيشن، ص78
6. سنڌي، مدد علي،. "دل اندر درياءَ"،2008ع ،ڄامشورو:سنڌي ادبي بورڊ . ص 77
7. ساڳيو، ص 76
8. ساڳيو ص 172
9. ساڳيو ص 272
10. ساجده پروين، ڊاڪٽر. "جديد ادبي تنقيدي نظرين ۽ لاڙن جو سنڌي ادب تي اثر"، 2016ع، ڪراچي:سنڌي شعبو ڪراچي يونيورسٽي، ص 137
11. سنڌي، مدد علي. "دل اندر درياءَ"،2008ع، ڄامشورو:سنڌي ادبي بورڊ . ص 70
12. ساڳيو، ص 78
13. مهر، ممتاز "ويچار"2013ع ،ڪراچي :نئون نياپو اڪيڊمي، ص 136
14. سنڌي، مدد علي. "دل اندر درياءَ"،2008ع، ڄامشورو:سنڌي ادبي بورڊ . ص 69
15. عرساڻي،شمس الدين ."آزاديءَ کان پوءِ افسانوي ادب جي اوسر"،1984ع، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. ص 337